

ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՐԵՒԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ

Յ. ՍԱՂԱԹԷԼԵԱՆԻ

(Նաբունակութիւն)

ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԿԱԶՄԱԳԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ ԵՐԵՒԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ:

Այժմ մենք անցնում ենք մեր յօդաժի իսկական առարկային, որի վերաբերմամբ նախընթաց գլուխները անհրաժեշտ յառաջադրանքի են էին: Մենք առաջ պէտք է աշխատենք համառօտ կերպով նկարագրել համայնքի կազմակերպութիւնը Երեւանի նահանգում և ապա անցնել նորանում տիրապետող հողատիրական կարգերին, որովհետեւ ուսումնասիրել վերջինս անկախ առաջինից, դա միևնույն է թէ ուսումնասիրել հետևանքը անուշադիր լինելով դէպի պատճառը: Համայնական հողատիրութիւնը համայնական կազմակերպութեան յատկանիշներից ամենազլխաւորն է և վերջինս ծագում է առաջինից: Ի միջի այլոց դորան ապացոյց կայ և հայկական համայնքում: Մեր նկարագրելը համայնական կազմակերպութեան մենք նմանապէս անհրաժեշտաբար պէտք է ասենք ընդհանուր և պատմական տեղեկութիւնների հիման վերայ, որովհետեւ մեզ հետաքրքրող առարկան, ինչպէս առաջուց մի քանի անգամ նկատել ենք, ընդհանուր մարդկային հիմնարկութիւնն է, որի վերաբերմամբ այժմ գիտութիւնը ունի որոշ եզրակացութիւններ, որոնց օգնութեամբ միայն կարելի է հետազօտել և լուսաբանել նոյն երևույթը մի դեռ ևս չ'ուսումնասիրած երկրում: Պատմական տեղեկութիւններ անհրաժեշտ են նորա

համար, որ թէև համայնքը ընդհանուր մարդկային հիմնարկութիւն է, բայց իւր ձևերով, ընթացքով միշտ գտնուում է տեղական-ազգային գործիչների ազդեցութեան ներքոյ և դորա համար միշտ կրում է ազգային (НАЦІОНАЛЬНИЙ) կերպարանք:

Համայնքը Երևանի նահանգում, կամ աւելի լաւ է ասել հայկական համայնքը իւր կազմակերպութեան գլխաւոր հիմքով նոյնն է, ինչ որ է այդ հիմնարկութիւնը միւս ազգերում, որոնք ունին, կամ յայտնի է որ այն ունեցել են: Այն գլխաւոր սկզբունքը, որի վերայ նա հիմնւած է և որից բղխում են նորա միւս յատկութիւնները, գա իրաւունքների և պարտականութիւնների հաւասարութեան սկզբունքն է: Այդ սկզբունքը համայնական կեանքում կայանում է նրանում, որ նա (համայնքը) աշխատում է իւր անդամներին գոյութեան կուռում հաւասար պայմանների մէջ դնել: Բնութեան այն բարիքները, որոնցից կախւած է մարդու գոյութիւնը և որոնց պիտանիութիւնը կախւած չէ մարդուց, ինչպէս օրինակ հողը, ջուրը, անտառը, արօտը և բոլորը ինչ որ կայ նրանցում, համայնքը աշխատում է հաւասար չափով մատչելի անել իւր անդամներին, ինքը որոշելով այդ բարիքներից օգտուելու չափը և ձևը: Այս առարկայի մի կողմն է. տալով իւր անդամներին հաւասար միջոցներ գոյութեան կուռում, նա դնում է և նրանց վերայ հաւասար պարտականութիւններ, որոնցից խուսափել ոչ ոք չի կարող, եթէ չը ցանկանայ անգամ օգտուել համայնական բարիքներից: Այս իրողութեան հաստատ ապացոյց կայ հայկական համայնքում, որի մասին խօսելու ենք յետոյ: Այն պարտականութիւնները, որ համայնքը դնում է իւր անդամների վերայ, նոյնչափ բարդ են, որքան նորա տւած բարիքները և ծագում են կամ համայնքի կարիքներից, ինչպէս օրինակ ջրանցքներ և ջրամբարտակներ կառուցանելը, համայնքի պաշտպանութիւնը և այլն, կամ տէրութեան կարիքներից, ինչպէս օրինակ հարկերը, տէրութեան պաշտպանութեան հետ կապւած պարտականութիւնները և այլն: Եւ ամենախորհրդաւորը այս դէպքում այն է, որ այդ բարդ և հոյակապ հիմնարկութիւնը, որին կարելի է համեմատել տէրութեան հետ միայն, արտադրութիւն չէ մարդկային իմացական գործունէութեան, այլ ծաղել է ժամանակի ընթացքում, օրգանաբար համանման ձևերից փոփոխւելով, որոնց մէջ ամենամշակաւոր տեղը

բռնում է տոհմային կազմակերպութիւնը, որի յատկանիշն է խաշնարածական կեանքը: Իրաւաբանութեան մէջ այդ վարդապետութիւնը, որը պատմական է անուանում և որը յաղթող հանդիսացաւ միւսների վերայ, իրաւաբանական ոչ մի երևոյթի մէջ չի կարող այնքան ապացոյցներ գտնել իրան ճշմարտութեան համար, որքան համայնքի ծագման և գոյութեան մէջ: Թէ որ աստիճանի համաձայն մարդկային պահանջներին և ոչ ի վնաս անհատական զարգացման իրազործում է համայնքը հաւասարութեան սկզբունքը, դորա ամենալաւ ապացոյցը նորա գոյութիւնն է դարերի ընթացքում: Այդ անփոխարինելի հիմնարկութեան օգտուետութիւնը ճանաչած է այն պետութիւններից, որոնցում նա գոյութիւն ունի և նա այժմ դարձել է օրէնսդրութեան պաշտպանութեան առարկայ, ինչպէս օրինակ Ռուսաստանում, այդ համայնական կեանքի հայրենիքում, որի համայնքը— „Миръ“-ը համայնական կազմակերպութեան ամենանշանաւոր մոմենտներից մէկն է ներկայացնում, որին հայկական համայնքը շատ է մօտենում:

Մենք ասացինք, որ ներկայ հայկական համայնքի գլխաւոր յատկանիշը, ինչպէս իւրաքանչիւր համայնքի, իրաւունքների և պարտականութիւնների հաւասարութիւնն է: Բայց այդ սկզբունքը զանազան համայնքներում կամ միեւնոյն ազդի համայնքում զանազան ժամանակ հաւասար չափով չէ իրազործւում. այդ սկզբունքի տարածութեան չափով կարելի է որոշել համայնական զարգացման աստիճանակէտը:

Մարդկային հասարակութիւնների կեանքը սկսում է այդ սկզբունքի գերիշխանութիւնով. այդ ժամանակ բոլոր միջոցները, որոնցից կախած է մարդու գոյութիւնը, առանց բացառութեան հաւասար չափով է բաժանում համայնքը իւր անդամների մէջ, նոյն չափով բաժանում է և պարականութիւնները: Այդ ժամանակ մինչև անգամ համայնքի սահմանում կատարւած ոճրադործութիւնների համար պատասխանատու է ինքը համայնքը: Համայնական այսպիսի կարգերը ժամանակակից են տոհմական կենցաղին և ծագում են վերջնիցս: Այդ ժամանակ մարդ ապրում է տոհմային համայնքի մէջ, որտեղ մասնաւոր սեպականութիւնը համարեայ բացակայ է: Մոնգոլական մի քանի ցեղերում ոչ թէ արօտատեղերը

միայն, այլ մինչև անդամ խալիւնները պատկանում են տոհմին, ցեղին, Հիւսիսային Ամերիկայի մի քանի ցեղերում, որտեղ որսորդութիւնով և ձկնորսութիւնով են ապրում, ոչ թէ միայն որսալու տեղերը, այլ և որսի գործիքներն անգամ պատկանում են համայնքին: Իսկ հաւատարութեան այդ ծայրայեղ տիրապետութիւնը ժամանակի ընթացքում հասարակութիւնների զարգացման պատճառով, հանդիպում է թէպէտ հին, բայց արդէն զօրացած գործիչի (Ֆակտոր) անհատականութեան, որը, քանդելով համայնքի տոհմային հիմքը, արեւակցական խումբերը (համայնքները) դարձնում է զրացիական խումբեր և միեւնոյն ժամանակ սկսում է ընդարձակել մասնաւոր սեպհականութեան ասպարէզը: Հասարակութիւնների զարգացումը չի լինում մի կողմից միայն. անհատականութիւնը անխուսափելի կերպով յաջորդում է մոռւոր և տնտեսական զարգացման. արդիւնաբերութիւնը ժամանակի ընթացքում, սկսում է մեծ կախում ունենալ աշխատանքի յատկութիւնից և նորա մի քանի տեսակները պահանջում են, բացի անմիջական աշխատանքից, նաև նախընթաց տարիների աշխատանք, ինչպէս օրինակ այգիները և առհասարակ ծառատունկերը:

Այդ դառնում է հիմնաքարը մասնաւոր սեպհականութեան, որը հետզհետէ իւր ծաւալը ընդլայնում է: Միեւնոյն ժամանակ տոհմային կենցաղի կորուստը անհրաժեշտ է դարձնում ազգային այնպիսի կազմակերպութիւն, ուր հարկաւոր է լինում իշխողների մի ամբողջ դասակարգ, որոնց գոյութեան համար համայնքները ստիպւած են լինում յատկացնել իրանց աշխատանքի և ստացւածքի մի մասը: Նրա քայքայւում է տոհմը, այլ ևս իւրաքանչիւր անհատին չի պաշտպանում ամբողջ տոհմը և վրէժ խնդիր լինում նորա փեսայի կամ կեանքի համար: Տոհմի այդ հովանաւորութիւնը իրան է յատկացնում մի նոր և զօրաւոր հիմնարկութիւն — տէրութիւնը (государство), որը իւր գոյութիւնը հաստատում է աւելի լայն հիմքի վերայ քան թէ տոհմը կամ ցեղը, միացնելով բոլոր տոհմերը, որոնք լեզուով և ծագումով մի են, այսինքն ամբողջ ազգը, կամ աւելի լաւ է ասել՝ ազգութեան կազմելու ընդունակ տարրերը: Տէրութիւնը իւր կոչումը իրագործելու համար — ներքին և արտաքին խաղաղութիւնը պահպանելու համար, կարիք է ունենում մի

դասակարգի, որի գոյութիւնը ստիպւած է լինում ապահովել հաստատ միջոցներով: Տէրութիւնների ծագումը ժամանակակից է նահապետական արդիւնաբերութեան, երբ ամեն մի արդիւնաբերող, բացի իրանից, ուրիշ սպառող չունի, այդ պատճառով արդիւնքների փոխանակումը կամ վաճառականութիւնը համարեայ բացակայ է, հետեւաբար և վերջինիս գործիքը՝ փողը, — իբրեւ էկզիւալենտ տնտեսական արժէքների: Այդ ժամանակ ապրուստի և հարստութեան միայնակ աղբիւրը ներկայացնում է հողը և նորա արդիւնքները: Հասկանալի է որ տէրութիւնը յակամայից պիտի այդ աղբիւրից վարձատրի իւր ծառայող դասակարգին: Նա տալիս է նրանց կամ ուղղակի հող կամ պարտաւորացնում է համայնքներին իրանց արդիւնաբերութեան յայտնի տոկոսը յատկացնել այդ դասակարգի ներկայացուցիչներին, որոնց միջոցով նա կառավարում է երկիրը: Այսպիսով ծագում է կալածատիրութիւնը, որը ժամանակի ընթացքում ոչ թէ միայն կլանում է համայնքների հողային իրաւունքները, այլ և նոյն իսկ գիւղացիների տէր է դառնում: Ծագում է ճորտութիւնը:

Այդ վերեւ նկարագրուած պրոցեսը, որը յայտնի է պատմութեան մէջ Ֆէոդալիզացեայ անունով, որը ազատ գիւղական համայնքները վերջ 'ի վերջոյ հասցնում է ճորտութեան, ընդհանուր երևույթ է բոլոր հնդկա-եւրոպական ազգերի մէջ, չնիւն բացառութիւններով միայն, ինչպէս օրինակ Զւիցերիան: Այս ղէպքում բացառութիւն չի կազմում իւրցեղակից եւրոպացի ազգերից և հայկական ազգը: Դրանում համոզւելու համար, բաւական է միայն ուշադրութիւն դարձնել այս առարկային վերաբերեալ հայոց պատմութեան մէջ պատահող տերմիններին, ինչպէս օրինակ, իշխան, նախարար, ազատ ռաբկ, անաղատ, — և այն ղէրերին որ կառարումէին այդ կոչումները կրողները: Բայց Ֆէոդալիզացեան այն աստիճանակէտում, որը մենք պատահում ենք եւրոպացի ազգերի մէջ, չի ծագում միանգամից, սկզբից մինչև այդ աստիճանը հասնելը, նրան հարկաւոր են շատ դարեր: Սկսելով համայնքների իրաւունքների դեռ աննշան սահմանափակումից, նա անընդհատ սակաւ առ սակաւ, շատ անգամ հա-

մարեայ անդգալի կերպով դրաւում է համայնքի ամեն նշանաւոր իրաւունքները, վերջապէս նորա բոլոր իրաւունքները և զօրանում է այն աստիճանի, որ զուգընթացաբար հակումներ է ցոյց տալիս և շատ անգամ յաջողում է իրան յատկացնել և պետական իրաւունքներ և բաժանում է ազգը շատ թոյլ կապով կապած քաղաքական համարեայ անկախ մասերի: Իսկապէս կալւածատիրութիւնը վերջին յատկութիւնը ունենալով միայն կրում է Ֆէօդալիզմ անունը: Իայց Ֆէօդալիզացիան այս կամ այն ազգի մէջ անընդատ սահուն ճանապարհով չի ընթանում և միշտ չի յաջողում նրան իւր զարգացման վերջնակէտին հասնել, ինչպէս օրինակ Գերմանիայում էր: Նա շատ անգամ պատահում է զօրեղ խոչնդոտների, որոնք ընդհատում են նորա զարգացումը և երբեմն մինչև անգամ ոչնչացնում նորան: Ֆէօդալիզմը, թուլացնելով ազգը, քաղաքական անջատած մասերի բաժանելով, նորան անընդունակ է դարձնում պաշտպանելուն, երբ նա ստիպւած է լինում ընդհարում ունենալ դեռ նահապետական ազգերի հետ, որոնք հեշտութեամբ, թէև կարճ ժամանակով խմբւում են մէկի առաջնորդութեան ներքոյ, ինչպէս օրինակ Եւրոպայի վերայ արշաւող բարբարոսները մեծ գաղթականութիւնից սկսած՝ հոնները, ալանները, ունգարները և թիւրքօ-թաթարները, — կամ այն տեսակ ազգերի հետ, որոնց պետերին յաջողւել է յաղթել Ֆէօդալներին: Երկու դէպքումն էլ յաղթւող ազգը, եթէ թշնամին ընդունում է նորա գոյութիւնը, իւր բոլոր կազմակերպութիւնով յարմարեցւում է յաղթողին: Եթէ վերջինս բարբարոս է, Ֆէօդալիզմը ոչնչացնում է, տեղի տալով իւր մանկական նախնական աստիճաններին. այս դէպքում միևնոյն երկրում ոկսւում է կրկնութիւն միևնոյն հիմնարկութեան. — իսկ եթէ յաղթւողը կուլտուրական ազգ է, Ֆէօդալիզմը ենթարկւում է այն աստիճանի կրճատման, որ աստիճանի ենթարկել է նորան յաղթողը իւր երկրում: Առաջին տեսակի հետևանքը մենք տեսնում ենք, ինչպէս ասացինք, Եւրոպացիների կամ առհասարակ կուլտուրական ազգերի ընդհարումների ժամանակ բարբարոսների հետ, իսկ երկրորդ տեսակին — Եւրոպացիների իրար մէջ: Ուրեմն այսպէս, Ֆէօդալիզմը իւր կորստեան արմատները կրում է իւր մէջ. Թուլացնելով ազգը, զանազան քաղաքական մասերի բաժանելով, դարձնելով նորան հեշտ զոհ աշխարհականների, զոհ է

գնում և ինքը: Այս դրութեանը և այս դերում մենք գտնում ենք հայկական Ֆէօդալիզմը իւր օրհասի ժամանակ: Թէ որ աստիճանի իրաւագութեան էին հասել հայկական համայնքները Ֆէօդալիզմի միջոցով, հայ ազգի պատմութեան այժմեան դրութեամբ զժւար է վճռողաբար որոշել: Բայց միևնոյն պատմութիւնից պարզ կարելի է տեսնել, որ Ֆէօդալիզմը իւր միւս կողմից—ժողովրդի կամ նորա ներկայացուցչի՝ Թագաւորի պետական իրաւունքների յափշտակելում (ուզուրպացիա) հասել էր իւր զարգացման ծայրայեղ աստիճանին, որը ազգի գոյութեան համար չէր կարող անվտանգ մնալ: Երբ մահւան ոգին շնչում էր Հայաստանի վերայ, երբ նորա ճակատագիրը մօտեցել էր, հայ ժողովուրդը նմանում էր մի ողբերգական հերոսի, որի ձեռները և ոտները կաշկանդւած էին: Այս կաշկանդող հայկական Ֆէօդալիզմն էր:

Ձընայելով, որ վտանգը վերաբերում էր ժողովրդի ոչ թէ միայն քաղաքական իրաւունքներին, այլ նոյն իսկ գոյութեանը, հետևաբար և Ֆէօդալներին, վերջիններս այնու ամենայնիւ անընդունակ գտնւեցան գէթ իրանց պաշտպանութեան համար միանալու, և միասին պատերազմի դաշտ տանելու այնպիսի մի պատերազմող և ընդունակ ժողովուրդ, որպիսին հայկականն էր: Եւ այնպիսի խառնիճադանձ և վայրենի հրոսակներ, որպիսին ներկայացնում էին Թիւրքոթաթարները, որոնք, ինչպէս ասում է Կիւրակոս, անասուններին անգամ չէին խնայում, չը պատահեցին միացած հայ ժողովրդին, այլ գործ ունեցան նորա անջատւած մասերի հետ, որոնք առանձին առանձին իրանց նախարարների առաջնորդութեամբ ուզում էին պաշտպանել: Այդպիսով հայկական Ֆէօդալիզմը—ազնւականութիւնը կորստեան հասցրեց հայ ժողովուրդը. բայց այս անգամայ հարւածը աւելի փտանգաւոր էր իրան Ֆէօդալիզմի համար, նա վերջացաւ վախճանով, Թաղւելով իւր հայրենիքի փլատակների տակ, որի կորստեան գլխաւոր պատճառներից մէկը ինքն էր, եթէ ոչ ամենագլխաւորը: Հայ ազնւականութիւնը ի հարկէ կը շտապէր գլուխ խոնարհեցնել նոր տիրոջ առաջ, ինչպէս նախնիների, եթէ նրան մնային նորա արտօնութիւնները, բայց այս թշնամին բոլորովին արտասովոր թշնամի էր: Նա տիրած երկիրը գերադասում էր անապատ և արօտատեղի դարձնել: Նա չէր ընդունում հայ տարրի գոյութիւնը, հե-

տեաքար և հայ ազնականութեան, ուր մնաց թէ վերջինիս արտօնութիւնները: Այսպիսի աղետալի կերպով վերջացաւ հայ ազնականութիւնը, համարեա ամբողջովին սրի ճարակ գնալով: Կոտորածից զերծ մնացածները կամ պիտի ուրանային իրանց կրօնը և ազգութիւնը և իրանց հայրենիքի թշնամիների շարքը անցնէին կամ թէ ռամիկ դասակարգի հետ հաւասարւէին: Նւ այսօր մէկը չը կայ բազմութիւ հայ ազնականներից, որոնց մէջ կային այնքան նշանաւոր տներ, ինչպէս Ամատունիների, Բագրատունիների, Մամիկոնեանների և այլն:

Հայ ազնականութեան գոյութիւնը կազմում էին այն արտօնութիւնները, որոնք գոյացել էին դարերի ընթացքում հայ համայնքների հողային, վարչական և անձնական իրաւունքների սահմանափակումից: Հայ ազնականութեան վերջանալուց յետոյ այդ արտօնութիւնները ի՛նչ եղան, վերադարձեցան համայնքներին, թէ՞ թիւքօթաթարները համանման դասակարգով փոխարինեցին հայ ազնականութիւնը: Իսկապէս ոչ այս, ոչ այն պատահեց: Լինելով կոլտուրական ամենաստոր աստիճանների վերայ, նոքա ապրում էին ցեղերով, որոնց պետերը (ցեղապետները) իրանց պահանջների թւով և յատկութիւնով չէին զանազանում ամբոխից, միայն աւելի շատ խաչիներ ունենալով: Անընդհատ պատերազմները, որոնց համար միայն կարծես նոքա ապրելիս լինէին, թալիս էին նրանց աւելի աւար, քան թէ այդ հարկաւոր էր նոցա ոչ բարդ պահանջների համար: Հողագործութեան արդիւնքների մէջ նոքա միծ կարիք չունէին և այդ շնչին կարիքը նոքա հեշտութեամբ մատակարարում էին կամ բռնի կերպով՝ հպատակ իրաւագուրկ ժողովրդից, կամ թէ իրանց արդիւնաբերութեան հետ փոխարինում: Բացի անմիջական սպառումից հողագործական արդիւնքները ուրիշ արժէք չ'ունէին, որովհետեւ մեծ քաղաքները համարեայ բոլորը աւերւեցան, ինչպէս օրինակ Անին, Մանազկերտը և այլն, որոնց աւերակներն են միայն մնացել, իբրեւ վկաներ մեր ազգի մրկալից անցեալի: Իսկ արտաքին արտահանութիւն նոյնպէս չէր տեղի ունենալ, որովհետեւ բոլոր շրջակայ երկիրները նոյն վիճակին էին ենթարկւել, ինչ որ Հայաստանը: Իրանը, Միջագետքը, Փոքր-Ասիան նոյն դրութեան մէջն էին, ինչ որ մեր երկիրը: Ուրեմն հասկանալի է, որ հողը թիւքօթաթարների աչքում, եթէ

մի որ և իցէ նշանակութիւն ունէր, այն էլ միայն իբր արօտատեղի, իսկ վերջինիցս ունէին այնքան, որքան կամենում էին, կարող էին ընդարձակել, կոտորելով բնակիչներին: Հետեւաբար նոքա կալածատիրութեան հաստատելու առ այժմ կարիք չունէին: Զ'ունենալով համանման տարր, նոքա, ոչնչացնելով հայկական ազնւականութիւնը, նորան չը փոխարինեցին: Ուրեմն վերադարձա՞ն հայկական համայնքներին նրանցից զբաււած իրաւունքները: Պատասխանը այս գէպքումն էլ բացասական է և պատճառը պարզ է: Համայնքների ոչ թէ միայն իրաւունքները, որոնք դարձել էին հայկական ազնւականութեան արտօնութիւնը, նրանց չը վերադարձեցան. այլ նոցա բոլոր մնացած իրաւունքները դադարեցին գոյութիւն ունենալուց: Համայնքների ոչ թէ միայն հողային իրաւունքները, այլ բոլոր ստացւածները, նոյն իսկ նորա անդամների կեանքը, ընտանիքը, դարձան նոր տիրապետողների կամակայցութեան աւարկայ: Այդ իրաւունքները գոյութիւն ունէին մինչև այն ժամանակ, երբ թշնամին կարիք չունէր դիպչել նրանց: Կարճ այսպէս կարելի է որոշել իրերի դրութիւնը Հայաստանում թիւրքո-թաթարների արշաւանքներից յետոյ. — հայկական տարրի բոլոր ստացւածները, իրաւունքները, նոյն իսկ անհատների կեանքը մեռւում էր նրան այն չափով, որքան այդ պէտք չէր տիրապետողներին: Այդ հարստահարութիւնը նորա վերաբերմամբ կատարում էր ամբողջ տիրապետող տարրը զլխաւոր ամիրայից, խանից սկսած մինչև փոքրերը և մինչև տիրապետող տարրի բոլոր անդամները: Համոզւելու համար, որ իրերի դրութիւնը այսպէս էր Հայաստանում թիւրքո-թաթարների արշաւանքներից յետոյ, բաւական է կարդալ այդ անցքերին ժամանակակից պատմագիրներին, որոնք ողբացին իրանց հայրենիքի կորուստը: Այս տեսակ դրութեան հետքեր այժմ լիովին կարելի է գտնել Տաճկաստանում: Մինչև մեր օրերը այդ երկրի քուրդ խաշնարած ցեղերը, որոնք միշտ յաղթողի կողմը անցնելով, մասնակից են նորա աւարին, ձմեռւայ պատրաստութիւն չէին տեսնում թէ իրանց և թէ խաշինների համար: Այլ ձմեռը գալուստ նոքա գնում էին հայ գիւղերը և տեղաւորւում հայերի տներում, ապրում վերջիններիս հաշուով իրանց խաշիններով մինչև գարունը, ապա նորից գնում թափառելու լեռները, նորից սկսելով իրանց սիրած գործը՝ աւազակութիւնը: Բայց ինչպէս առաջուց նկա-

տել էինք, անարխիան Հայաստանում ժամանակի ընթացքում ենթարկւեց փոփոխութեան դէպի լաւը, երբ այդ հակաքաղաքակրթական տարրը երկու պետութիւնների լուծւեց՝ Օսմանեան և Պարսկական։ Պարսկական այստեղ ի հարկէ լոկ անուն միայն պէտք է հասկանալ. այս պետութիւնը սկզբում նոյնպէս զուտ թիւրքա-թաթարական էր, ինչպէս Օսմանեանը։ Բայց վերջ ի վերջոյ պարսկական հանճարը և կուլտուրան յաղթեց և այժմ իշխող տարրը պարսկականն է։ Այդ պետութիւնների ծագումից յետոյ, որոնք շարունակ մեծ պատերազմների մէջ էին, հետեւաբար մեծ կարիք պիտի ունենային հողագործական արդիւնքների իրանց զօրքերի և վարչութիւնների համար, հողագործ դասակարգը, թէպէտ շատ դանդաղ կերպով, այդ պետութիւնների հոգատարութեան առարկայ դարձաւ։ Ընդհանուր անզուսպ հարստահարութիւնը փոխարինւեց աւելի տանելի դրութեան—ծանր հարկերի, որոնց մատակարարելուց յետոյ հողագործին հազիւ մնում էր այնքան, որ նորա գոյութիւնը հնարաւոր լինէր։ Այդ ժամանականից համայնքների կազմակերպութեան մէջ նոր փոփոխութիւններ մտան, որոնք կազմում են հիմքը և անցեալը ներկայ համայնական կազմակերպութեան։

(Կը շարունակւի)